

e-ISSN 3060-5059

DOI: 10.67227

IJTIMOIIY-GUMANITAR SOHADA ILMIY-INNOVATSION TADQIQOTLAR

ILMIY METODIK JURNAL

Scientific and Innovative Research in
Social and Humanitarian Studies

Vol. 3 • Issue 10

2026

Founded in 2024

publishscience.uz

publish_science_journal@mail.ru

PEER REVIEWED • OPEN ACCESS

TARJIMALARDA LINGVOMA'NAVY BIRLIK LARNING BERILISHI VA ASSOTSIATIV LAKUNALAR MUAMMOSI (A. NAVOI VA J. RUMIY ASARLARI MISOLIDA)

Mo'minova Shaxnozaxon Uchqun qizi

Navoiy davlat universiteti, doktorant.

e-mail: shaxnozacity99@gmail.com ORCID: <https://orcid.org/0009-0005-0445-416X>

Annotatsiya.

Mazkur maqolada Sharq mumtoz adabiyoti matnlaridagi ma'naviy-axloqiy va tasavvufiy konseptlarning inglizcha tarjimalarida vujudga keladigan assotsiativ hamda kognitiv lakunalar tadqiq etilgan. Jaloliddin Rumiyning "Masnaviyi ma'naviy" hamda Alisher Navoiyning devon va dostonlaridagi birliklar tahlili orqali tarjima jarayonida yuz beradigan semantik reduksiya, desakralizatsiya va dekonseptualizatsiya hodisalari lingvoma'naviy jihatdan asoslab berilgan. Tadqiqotda lakuna nazariyasi hamda qiyosiy-konseptual tahlil metodlari asosida milliy birliklarni adekvat yetkazish mexanizmlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: mumtoz matn, tasavvufiy ramz, assotsiativ lakuna, semantik reduksiya, desakralizatsiya, dekonseptualizatsiya, nafs, kognitiv eksplikatsiya.

ПЕРЕДАЧА ЛИНГВОДУХОВНЫХ ЕДИНИЦ В ПЕРЕВОДАХ И ПРОБЛЕМА АССОЦИАТИВНЫХ ЛАКУН (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. НАВОИ И ДЖ. РУМИ)

Муминова Шахнозахон Учкун кизи

Навоийский государственный университет, докторант.

Аннотация.

В данной статье исследуются ассоциативные и когнитивные лакуны, возникающие при переводе на английский язык духовно-нравственных и суфийских концептов, представленных в текстах классической восточной литературы. На основе анализа языковых единиц из произведения Джалаладдина Руми «Маснави-йи маънави», а также диванов и дастанов Алишера Навои с лингводуховной точки зрения обосновываются явления семантической редукции, десакрализации и деконцептуализации, возникающие в процессе перевода. В исследовании на основе теории лакун и методов сравнительно-концептуального анализа рассматриваются механизмы адекватной передачи национально-культурных единиц.

Ключевые слова: классический текст, суфийский символ, ассоциативная лакуна, семантическая редукция, десакрализация, деконцептуализация, нафс, когнитивная экспликация.

THE RENDERING OF LINGUOSPIRITUAL UNITS IN TRANSLATION AND THE PROBLEM OF ASSOCIATIVE LACUNAE (BASED ON THE WORKS OF A. NAVOI AND J. RUMI)

Mo'minova Shaxnozaxon Uchqun qizi

Navoi State University, Doctoral Student.

Abstract.

This article investigates associative and cognitive lacunae that arise in English translations of spiritual, moral, and Sufi concepts found in classical Eastern literary texts. Through an analysis of linguistic units from Jalaluddin Rumi's Masnavi-ye Ma'navi and the divans and dastans of Alisher Navoi, the study provides a linguospiritual explanation of semantic reduction, desacralization, and deconceptualization occurring during the translation process. Drawing on lacuna theory and comparative-conceptual analysis methods, the research examines mechanisms for adequately conveying nationally and culturally specific units in translation.

Keywords: classical text, Sufi symbol, associative lacuna, semantic reduction, desacralization, deconceptualization, nafs, cognitive explication.

Kirish. Sharq mumtoz adabiyoti qadimdan inson ruhiy kamoloti, qalb musaffoligi va axloqiy komillik konsepsiyasini ilgari surgan badiiy-falsafiy meros sanaladi. Alisher Navoiy, Jaloliddin Rumi, Ahmad Yassaviy va Boborahim Mashrab singari mutafakkirlar merosida insonning o'zligini anglashi va nafs tarbiyasi markaziy o'rinda turadi. Globallashuv davrida ushbu boy merosni xorijiy tillarga tarjima qilish va xalqaro ilmiy muomalaga kiritish jarayoni faollashmoqda. Biroq mumtoz matnlarni asliyat mazmuniga putur yetkazmagan holda boshqa tillarga o'girish jiddiy lingvistik va lingvomadaniy muammolarni yuzaga keltirmoqda.

Tarjima jarayonidagi eng murakkab to'siqlardan biri – milliy-madaniy va ruhiy-falsafiy birliklarning konseptual asimmetriyasi hamda assotsiativ lakunarlik hodisasidir. O'zbek va Sharq mumtoz asarlaridagi birliklar faqatgina denotativ ma'no kasb etib qolmay, o'zida ko'p qatlamli tasavvufiy, botiniy va etnomadaniy assotsiatsiyalarni jamlaydi.

Mazkur birliklar ingliz tiliga tarjima qilinganda ko'pincha assotsiativ lakunalar vujudga keladi. Ular lug'aviy sathda o'zaro muqobillik ta'minlangandek ko'rinsa-da, qabul qiluvchi til egasi ongida asliyatdagi kabi ko'p qatlamli ma'no maydoni reallashmaydi. Oqibatda badiiy matnda ma'no ko'lamining torayishi, muqaddas tushunchaning maishiy-dunyoviy sathga tushib qolishi va madaniy-falsafiy kodning uzilishi ro'y beradi. Mazkur tadqiqotning maqsadi Sharq va o'zbek mumtoz poetikasidagi ma'naviy-tasavvufiy birliklarning inglizcha tarjimalarini qiyosiy-kognitiv tahlil qilish, assotsiativ lakunalar tipologiyasini aniqlash hamda ularning matn semantikasiga ta'sirini lisoniy dalillar vositasida ochib berishdan iborat.

METODOLOGIYA VA ADABIYOTLAR TAHLILI

Mumtoz matnlardagi botiniy va zohiriy birliklarni tahlil qilish integrativ metodologiyani taqozo etadi. Mazkur tadqiqotning nazariy poydevorini madaniyatlararo lakunalar, kognitiv tilshunoslik hamda tasavvufiy germeneytika tashkil etadi. Lakunologik tahlil asosida Yu. A. Sorokin, I. V. Markovina va G. V. Bikova [1] tomonidan ishlab chiqilgan lakunalar tasnifiga tayanildi. Bu yondashuv leksik-semantik va assotsiativ bo'shliqlarni aniqlash imkonini berdi. Kognitiv-lingvistik sathda Yu. N. Karaulovning assotsiativ-verbal tarmoq modeli [2], D. E. Lutfullayevaning assotsiativ ma'no konsepsiyasi [3] hamda N. Mahmudov [4], Sh. Safarov, O'. Q. Yusupovlarning qiyosiy kognitologiya va antropotsentrik tilshunoslik bo'yicha ilmiy qarashlari metodologik tayanch bo'ldi. Shuningdek, Sharq mumtoz matnlarining poetik tabiatini yoritishda A. Rustamov, N. Komilov va I. Haqqulovlarning tasavvufiy germeneytikaga [5] oid konsepsiyalariga tayanildi.

Tadqiqotning empirik bazasini Jaloliddin Rumiyning «Masnaviyi ma'naviy» asarining R. A. Nicholson, A. J. Arberry, J. Mojaddedi tomonidan bajarilgan tarjimalari hamda Alisher Navoiyning lirik merosi va dostonlarining D. Daley, W. Dirks tomonidan amalga oshirilgan poetik va filologik tarjimalari tashkil etdi. Tahlil jarayonida semantik komponent tahlili, chog'ishtirma-konseptual metod hamda lingvokulturologik tahlil usullaridan keng foydalanildi.

MUHOKAMA VA TAHLIL

Mumtoz adabiyotda eng ko'p qo'llaniladigan tayanch leksemalardan biri – bu “nafs” tushunchasidir. Tasavvuf falsafasida “nafs” shunchaki salbiy illat emas, balki pog'onama-pog'ona poklanib, kamolot sari yetaklanadigan ko'p bosqichli ruhiy substansiyadir (nafsi ammora, nafsi lavvoma, nafsi mutmainna). Biroq ko'plab inglizcha tarjimalarda mazkur tushuncha tor doirada ifodalanadi. Masalan:

“Sen shohsan-u, ammo nafsingga mag'lub va xorsan, u gado bo'lsa ham, nafsini o'ziga asir etgan...” (Lison ut-tayr) [6].

Tarjimasi: “You are a king, yet enslaved by your cupidity; he may be a beggar, yet he has conquered his desires...” [7].

Mazkur holatda nisbiy semantik lakuna yuzaga kelgan. Ingliz tilidagi «cupidity» yoki «greed» leksemalari asosan moddiy boylikka, mol-dunyoga bo'lgan ochko'zlik semasini ifodalaydi. Asliyatdagi botiniy-ruhiy kurash ma'nosi G'arb kitobxoniga maishiy hirs yoki moddiy ochko'zlik darajasida yetib borib, tushunchaning semantik reduksiyasi ro'y bergan. Ikkinchi muhim jihat – ramziy obrazlarning assotsiativ maydonidir. Rumi “Masnaviy”sining debochasidagi mashhur baytga e'tibor qaratamiz:

Bishnav az nay chun hikoyat mekunad,
Az judoiyho shikoyat mekunad.
(O'zbekcha ma'nosi:
Tingla naydin, chun hikoyat aylagay,
Bu judoliqlardind shikoyat aylagay...) (Masnaviyi ma'naviy)
R. A. Nicholson tarjimasi:

«Listen to the reed, how it tells a tale, complaining of separations...»

Tarjimada “nay” leksemasi «reed» (qamish) deb o'girilgan. G'arb kitobxonini ongida bu shunchaki qamishzor yoki undan yasalgan oddiy puflama cholg'u asbobini assotsiatsiya qiladi. Sharq-tasavvuf olamida esa “nay” – ichki hoy-u havasdan butunlay tozalangan, ilohiy nafas bilan sado beruvchi komil inson timsolidir. “Nayiston” esa ruh ajralib chiqqan azaliy ilohiy olam timsolidir. Natijada tarjimada ramziy-assotsiativ lakuna yuzaga kelib, obrazning sakral mohiyati dunyoviydirlashgan.

Uchinchi muhim ziddiyat intellektual sathdagi tushunchalar bilan bog'liq. Sharq falsafasida inson tafakkuri aqli juzv (cheklangan, maishiy dunyoviy aql) va aqli kull (ilohiy mutlaq hikmat) tarzida dixotomik ajratiladi:

Aqli juzviy aqlro badnom kard,
Xomtama'ro dar jahon nokom kard.

A. J. Arberry tarjimasi:

«Partial reason has brought a bad name to Reason; worldly ambition has left man frustrated in this world.»

G'arb falsafasida (xususan, Dekart ratsionalizmidan so'ng) reason / intellect tushunchalari mutlaq ijobiy vosita sanaladi. Tarjimadagi «partial reason» birikmasi asliyatdagi ontologik fojiani to'liq aks ettirmaydi, ingliz tilidagi kitobxon nima uchun aql ma'naviy taraqqiyotga to'siq bo'lishi mumkinligini tushinishda kognitiv to'siqqa duch keladi. Bu o'rinda nisbiy kognitiv lakuna kuzatiladi.

Alisher Navoiy asarlariga murojaat etilsa, shoir qo'llagan “mardumlig” (insonparvarlik, ko'z qorachig'idek asraluvchi ezgulik) yoki “andisha” (falsafiy mulohaza, hayo va oqibatni o'ylash) kabi qadriyat birliklarining ingliz tilida shunchaki «kindness» yoki «caution» deb berilishi dekonseptualizatsiyaga sabab bo'ladi. Asliyatdagi teran axloqiy kodlar tarjima tilida yuzaki maishiy harakat darajasiga tushib qoladi.

TADQIQOT NATIJALARI

Tadqiqot doirasida Jaloliddin Rumiy va Alisher Navoiy asarlarining inglizcha tarjimalaridan tanlab olingan 100 dan ortiq ma'naviy-axloqiy birlik hamda ularning tarjima kontekstlari tahlil qilindi. Aniqlangan lakunalar G. V. Bikova va Yu. A. Sorokin tasnifiga muvofiq guruhlashtirildi.

1-jadval

Mumtoz matnlar tarjimasida aniqlangan lakunalarning statistik taqsimoti

T/r	Lakuna toifasi	Asosiy lisoniy-kognitiv namoyon bo'lishi	Salmog'i (%)
1	Nisbiy semantik lakunalar	Tushuncha ko'lamining torayishi (<i>nafs</i> \rightarrow <i>cupidity, greed</i>)	48 %
2	Ramziy-assotsiativ lakunalar	Tasavvufiy allegoriyaning dunyoviylashuvi (<i>may</i> \rightarrow <i>wine, nay</i> \rightarrow <i>reed</i>)	32 %
3	To'liq (absolyut) lakunalar	Tushunchaning o'zga tilda to'g'ridan-to'g'ri leksik ekvivalenti yo'qligi (<i>fano, xarobot, mardumlig</i>)	20 %
4	Jami	–	100 %

Jadval tahlilidan ko'rinib turibdiki, mumtoz matnlar tarjimasida eng ko'p uchrash xavfi bo'lgan hodisa – bu nisbiy lakunalar (48%)dir. Tarjimonlar so'zning tashqi leksik qobig'iga tayanib, uning botiniy qatlamlarini yetkazib bermaganliklari natijasida ma'no yo'qotishlari ro'y bergan.

XULOSA VA AMALIY TAVSIYALAR (CONCLUSION)

O'zbek va Sharq mumtoz adabiyotining inglizcha tarjimalari tahlili shuni ko'rsatadiki, sharqona poetik tafakkurni boshqa madaniyatga o'girishdagi asosiy murakkablik matnning ichki (botiniy) ramziy-assotsiativ tuzilishi bilan bog'liqdir.

Tadqiqot natijasida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

1. Lug'aviy kalkalash va so'zma-so'z tarjima qilish usuli tasavvufiy ramzlarning (masalan, may, xarobot, soqiy, mastlik) maishiy sathda tushunilishiga va desakralizatsiyaga olib keladi.

2. Lisoniy ongda faqat bir qutbli tushuniladigan birliklarning (reason, soul, flesh) qo'llanishi Sharq tafakkuridagi murakkab kategorial tizimni ifodalay olmaydi va kognitiv lakunalarni vujudga keltiradi.

Kelgusida mumtoz matnlarni xorijiy tillarga o'girishda quyidagi lingvistik yondashuvlarni qo'llash maqsadga muvofiq:

Kognitiv eksplikatsiyani qo'llash: Asliyatdagi botiniy ramzlarni yolg'iz qoldirmasdan, ularning falsafiy-ma'naviy tabiatini ochib beruvchi kognitiv determinatorlarni matnga integratsiya qilish (masalan, «wine» o'rniga kontekstga mos ravishda «wine of divine enlightenment» kabi eksplitsit vositalardan foydalanish).

Izohli (akademik) tarjima tizimini tatbiq etish: Nafs, fano, andisha, mardumlig', aqli juzv kabi milliy-falsafiy konseptlarni matn osti izohlari va paratekstual apparat (kirish so'zlari, sharhlar lug'ati) bilan ta'minlash. Mazkur yondashuv o'zbek va Sharq mumtoz tafakkurining jahon madaniy maydonida adekvat qabul qilinishiga zamin yaratadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Safarov Sh. Kognitiv tilshunoslik. – Jizzax: Sangzor, 2006. – 92 b. – URL: <https://akbt.terdpi.uz/uz/books/702>
2. Сорокин Ю. А. Культура и ее этнопсихолингвистическая ценность // Этнопсихолингвистика / отв. ред. и авт. предисл. Ю. А. Сорокин. – Москва: Наука, 1988. – С. 5–18. – URL: <https://ru.djvu.online/file/PtTiaquD2Z5Dn>
3. Yusupov O'. Q. Ingliz va o'zbek tillarining chog'ishtirma lingvistikasi. – Toshkent: Akademnashr, 2013. – 288 b. https://www.researchgate.net/publication/383292707_LINGVOMETODICESKIE_PROBLEMY_FORMIROVANIA_PISMENN_O-RECEVOJ_KOMPETENCII_STUDENTOV_V_USLOVIAH_CIFROVIZACII
4. Jalal al-Din Rumi. The Mathnawí of Jalálu'ddín Rúmí / Edited from the oldest manuscripts available, with critical notes, translation and commentary by Reynold A. Nicholson. – In 8 vols. – London: Luzac & Co., 1925–1940. – URL: <https://search.worldcat.org/title/225437419>
5. Jalal al-Din Rumi. The Masnavi. Book One / Translated with an introduction and notes by Jawid Mojaddedi. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – xxx, 271 p. – (Oxford World's Classics). – URL: <https://search.worldcat.org/title/56648917>